

⁴⁴ Alle drie in BNPPD vermeld, met een gedeeltelijke beschrijving van de *Friesche Kerkbode: weekblad voor de Nederduitsch gereformeerde kerken in Friesland*.

⁴⁵ In het overzicht (BNPP III, 323) ten onrechte als *Zuidhollandse* gespeld.

⁴⁶ Het *Gemeentebblad* van 1872 wordt niet vermeld in BNPPD. Het origineel berust in het archief van de Hervormde gemeente Amsterdam; GA Amsterdam. Een fotocopie in UBvU (XT.05112.-).

⁴⁷ Deze titel wordt niet vermeld in BNPPD. De gegevens zijn ontleend aan Jules Prast, *Durf den strijd. Het antirevolutionaire dagblad De Standaard 1872-1887*. Doctoraalscriptie geschiedenis vU, 1988. Het *Amsterdamsch zondagsblad* van 1888 (I, no. 18) is wel door de Doleantie uitgelokt, maar geen kerkbode.

⁴⁸ 's *Gravenhaagsche kerkbode: predikbeurtenblad (...)* en *Utrechtsch predikbeurtenblad*. De laatstgenoemde titel wordt niet vermeld in BNPPD.

⁴⁹ Een verbeterde beschrijving in BNPPD.

⁵⁰ Deze titel wordt niet vermeld in BNPPD, maar wel aan het slot van BNPP I, no. 10.

⁵¹ Bibliografische gegevens over het DW en het ADW in: Alle Hoekema, 'Dierbaar ADW: adieu', ADW 60, no.

Amsterdamsche, de *Friesche* en de *Geldersche kerkbode*⁴⁴; in 1888 volgde de *Groninger* (I, no. 182) en in 1889 de *Zuidhollandsche kerkbode* (II, no. 400)⁴⁵; alle droegen ze duidelijk het merkteken van A. Kuyper en zijn volgelingen.

De kerkbladen zijn waarschijnlijk begonnen als lokale kerkboden en wel in de grote steden van de Randstad; ze vervingen daar het wekelijkse zgn. 'preekbeurtenbriefje', dat meestal naast de hervormde ook beurten van andere protestantse gemeenten opnam. Voorzover ik kan nagaan dateert de eerste poging tot uitgave van een kerkbode uit 1872. A. Kuyper, die de massaliteit van zijn stadskerk wilde doorbreken, lanceerde in dat jaar een proefnummer van het *Gemeentebblad van de Nederduitsche hervormde gemeente te Amsterdam*. Uitgever was H. de Hoogh, die – zoals ook uit het cumulatieve register van BNPPD blijkt – meerdere orthodox-protestantse periodieken uitgaf en drukte, waaronder Kuypers dagblad *De Standaard*.⁴⁶ Het kerkbodeplan mislukte, maar werd eind 1879 met succes hervat. Het *Predikbeurtenblad voor de Protestantsche Gemeenten te Amsterdam* kostte, mede dankzij een ruim advertentieaanbod, f 1 per jaar, oftewel 2 cent per nummer.⁴⁷ Waar het preekbeurtenbriefje tot dusver maar 2100 afnemers had gehad, won het blad, dat veel meer nieuws bevatte, meteen in het eerste jaar al 7800 abonnees. Een nooit eerder vertoond middel van gemeenteopbouw was geboren. Hervormd Den Haag volgde in 1886 en hervormd Utrecht in 1888.⁴⁸ Snelle en goedkope 'klantenbinding' werd bittere noodzaak, omdat de dolerenden niet stilzaten. De kerkboden van de jaren tachtig vormen slechts het begin van een heel leger titels bij hervormden, gereformeerden (in alle soorten en maten), lutheranen, doopsgezinden, enz. Er werd blijkbaar steeds meer waarde gehecht aan het samenbinden van gemeenteleden. Opvallend is bijvoorbeeld dat in 1887 ook *De Zondagsbode in doopsgezinde en verwante christelijke gemeenten* (II, no. 394)⁴⁹ van start ging, die in 1894 werd voortgezet als *De Zondagsbode: Doopsgezind Weekblad*, waaruit op 21 juni 1942 het *Doopsgezind Weekblad* (DW)⁵⁰ werd geboren, dat slechts één nummer opleverde, omdat de bezetter ingreep. Via de *Noodbrug* van 1945/46 (III, no. 232) werd het blad in 1946 vervolgd als *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (I, no. 10); als zodanig zou het tot eind 2005 bestaan. Al die tijd was het een belangrijk bindmiddel in de doopsgezinde gemeenschap, zoals ook blijkt uit het aantal abonnementen. Bij verschijning werd het ADW aan alle 27.000 doopsgezinden toegezonden; in 1955 waren er 17.000 abonnees.⁵¹

Het systematische overzicht van BNPP III somt onder 'III/kerkblad' bijna honderd titels op. Daarmee is het veld nog lang niet beschreven. Al in 1936 slaakte de gereformeerde hoogleraar V.